

**ФІЛОСОФСЬКІ, СОЦІОЛОГІЧНІ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ
АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО
СУСПІЛЬСТВА**

О.М. Варипаєв, канд. філос. наук, проф. (*ХДУХТ, Харків*)

А.С. Міносян, канд. іст. наук, проф. (*ХДУХТ, Харків*)

**МЕНТАЛЬНІ АРХЕТИПИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ:
ФОРМУВАННЯ НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ**

Можна сказати, що ментальні архетипи, які склалися впродовж століть, ґрунтуються на первинних бінарних опозиціях, полярних структурах, властивих ще первісній свідомості та властиві будь-якій сучасній культурі. Вони зіграли важливу роль при виявленні її доміантних ознак у період поділу на народну й так звану «високу» культури, які з плином століть стали своєрідними «формулами нації», здатними виразити сутність національного характеру.

Така формула нації немов відбирає, відсіває, розсікає первинну амбівалентність образів, зусиллями діячів духовної культури (письменників, художників, композиторів, мислителів і т.п.) доноситься до свідомості широких мас і вже стає формуючим самосвідомість і самовизначення стосовно інших культур феноменом.

Існують уже, так сказати, формули націй, що склалися, які виразно репрезентують ментальність. Вони найчастіше пов'язані й з динамікою політичної історії того або іншого народу, з його критеріями національного самовизначення. Як відзначав відомий український політичний діяч Лев Ребет, «народ – це загал сучасників, це система поколінь, які за посередництвом ряду чинників вільно, але теж через виховання і масову сугестію середовища творять цю цілість і в цьому розумінні являються підметами безупинного племісциту на користь нації і національної держави рівночасно» [5, с. 20].

Ці формули націй опираються на досвід історичного життя народу, накопичений протягом століть і тисячоріч, закріплений у здобутках народної творчості. Така точка зору досить поширена серед сучасних дослідників української ментальності. Наприклад, з погляду П. Штепи, «всі народи, навіть дикі племена створили свої легенди, в яких прославляють свій народ, своїх предків, свої перемоги. У легендах, піснях, приказках народ зберігає власний історичний досвід, свою філософію життя, заповіт наступним поколінням. Провідна

верства, еліта нації все те аналізує і синтезує в короткій, але всеохоплюючій формулі-висновку. Цей висновок стає дороговказом, компасом нації на довгі століття. Стає національною доктриною» [6, с. 217].

Повністю оформленими формулами нації можна вважати англійське "Britannia rule the waves" (Британія, прав морями!), що відбилось в історичній площині в створенні колоніальної британської імперії, у політичному ж плані – це створення парламенту, закладання основ демократичної державності на основі представницької демократії. Британський емпіризм сприяв технічному прогресу (поширення машинного виробництва), залишаючись дотепер пріоритетним методом дослідження як у технічних науках, так і в галузі гуманітарних досліджень.

Стосовно до французів такою формулою є, безсумнівно, "Vive la France" (Живи, Франція!), яка відбилася в створенні шедеврів красномовства, письменства, своєрідній легкості й жвавості характеру, основною рисою якою є волелюбність. Це проявлялося не раз у політичній історії держави, самий яскравий приклад – рух Опору в роки Другої світової війни.

Німецьке "Deutschland uber Alles" (Німеччина вище за все) стало своєрідним кредо політичного й духовного життя Німеччини, завершившись нещодавнім воз'єднанням німецької держави. Тенденції представляти існуючу національну державу як ідеал відомі у філософії із часів Гегеля.

Американське суспільство з його «американською мрією» та з постулатом «суспільства рівних можливостей», яке нав'язує свої культурні стереотипи сучасному світу, також бачить свої джерела в ідеалах перших колоністів, їх тязі до відкриття нових земель і волелюбства.

Для московської державності, як потім і для усвідомлення російського народу як «старшого брата», відіграє важливу роль проголошена теза про Москву як Третій Рим (псковський чернець Філолей, 1524 рік). Більшість дослідників вважають, що цей примат державності над інтересами окремої особистості зберігався й у радянський період, причому духовні коріння явища залишалося тими ж самими.

На думку І. Михайлина, «російська імперія не випадково була створена саме російським народом, вона впливала з його духу, була реалізацією його іманентних ознак» [3, с. 23].

М.О. Бердяєв у ряді своїх робіт поширив даний висновок на радянсько-комуністичний лад, відзначаючи, що розум, свідомість

російського інтелігента, підготовлені релігійно-політичними доктринами й духовними процесами дев'ятнадцятого сторіччя, були готові сприйняти «проголошення» нової віри, нового пророка, нових святих книг і нові страждання за правдиву віру. Філософ підкреслював, що це сприйняття прямо пов'язане з неявним ототожненням марксизму з месіанізмом, сектантсько-правовірною течією, яка має свою Біблію (у вигляді «Капіталу» К. Маркса), своїх пророків і святих [Див.: 1, с. 7–154].

Це спричинило виникнення важливої до останнього часу імперської ідеологічної формули, згідно з якою російський народ осмислювався як «старший брат», що перший постав у єдиній колісці східнослов'янських народів; український же й білоруський народи – відповідно середній і молодший брати. Таке ментальне сприйняття було на підсвідомому рівні поширене у повсякденній свідомості. Так, схема «братів» була дуже співвідносна з відомим зачином казки П. Єршова «Горбоконики»: «За горами, за лісами, За широкими морями, Проти неба на землі Жив дідусь в однім селі. У старенького три сини: Старший – з розумом хлопчина, Середульший – сяк-такій, А найменший – геть дурний» [6].

Найцікавіше, що якимось чином це висловлення парадоксально корелювало із прийнятою в Радянському Союзі системою шкільної освіти. Так, історико-культурні дисципліни (історія, література, пізніше історія культури й філософія, інші науки гуманітарного циклу) починали вивчати, ототожнюючи культуру й історію Київської Русі з історією російського народу, тобто російську культуру починали з X–XI століть.

Культуру українську розглядали з періоду не раніше XIV століття, а білоруську взагалі з XVII–XVIII ст. Це, звичайно, зовсім не відповідало історичному розвитку «братніх» народів. Показово, що в російських школах дотепер історію Росії розглядають із таких напівідеологічних позицій, а саму Україну ототожнюють часом з Галицько-Волинським князівством і відповідною географією.

Важливо відмітити, що таке зверхне ставлення до інших народів та націй знаходиться не тільки у підґрунті багатьох процесів, що відбувалися у тоталітарному Радянському Союзі (як найбільш яскравий і трагічний приклад можна навести сумні часи голодомору 1932–1933 рр в Україні). Імперська політика продовжується і в наш час, свідченням тому є сучасні події у Криму та на Донбасі.

Але повернемося до пошуку української «формули нації». Незважаючи на інтернаціоналістичні уявлення, насаджувані та ідеологізовані, необхідно помітити, що дослідники-культурологи,

письменники та й просто мандрівники чітко проводили «культурно-географічно-національну» границю між українським і російським народами.

У навчальному посібнику для гімназій «Батьківщинознавство. Росія за розповідями мандрівників і вченими дослідженнями. Навчальний посібник для учнів» (1879) наводиться показова картина «космосу» українського села, що як би реконструює прагматичність народу: «Подивитися на малоросійські селища. Вони неодмінно розташовані на гарній місцевості, зрошуваній якою-небудь річкою. Якщо ви проїжджаєте Малоросією навесні, коли дерева в цвітінні, коли скрізь лунають пісні молоді й спів солов'їв, ви скажете, що це край поетичний... Церква й цвинтар завжди панують над селищем, тому що для них вибирається неодмінно який-небудь пагорб. Криничні журавлі, що витягнулися до неба, і крила вітряного млина надають оригінальний вид малоросійському селищу, а віддалік від нього тягнуться багаті ниви, зелені степи й баштани з кавунами, динями й соняшниками. Чисті вибілені хати завжди оперезані садками; у вікнах, особливо, якщо є в сім'ї дівчина, красується гвоздика, барвінок, троянда й інші гарні квіти, а город розташований поруч хати й прикрашений соняшниками, різнобарвним маком, кущами бузини й бузку» [4, с. 107].

Дана досить велика цитата була наведена на доказ, що подібний спосіб життя й побуту не міг не відкласти відбиток на характер народу, його емоційність, поетичність та антеїзм, опоетизовану любов до рідної землі та природи.

Характерно, що розмежування характерологічних рис росіян і українців багато дослідників проводять за лінією осілість/мандрівництво, первинною бінарною опозицією, що не втратила дотепер продуктивної культурологічної функції [Див.: 2].

Як із трохи екзальтованою емоційністю писав П. Штепа, «мандрівне рільництво, полювання, рибальство не прив'язувало москвина до осідлого життя. Це зродило і за десятки поколінь розвинуло і закріпило у москвина світогляд і вдачу волоцюги. Татарська кров владно кличе його кочувати, волочитися, мандрувати світ за очі. Чому, задля чого, куди – москвин сам не знає. Він просто не має сили противитися цьому з молоком матері всотаному, вродженому потягу, звабі. Устал я жить в родном краю, в тоске по грозovým просторам, покину хижину мою, уйду бродягою и вором – С. Есенин» [Див.: 6, с. 23].

Якщо шукати формулу націй крізь протиставлення мандрівництва/бродяжництва/осілості/укорінення, то думка мимоволі

звертається до козацького періоду історії України, періоду, коли українському народу вдалося синтезувати ідеали осілого й кочового життя в образі «вільного козацького братерства». Сам життєвий шлях козака був підтвердженням такого світогляду. Як писав М. Костомаров, «землеробський характер – тихий, ясний, спокійний – не вичерпує всіх особливостей малоросійського племені. Ми бачимо, що той же самий малоросіянин, який такий нерушливий і спокійний у себе вдома, був самим відважним воїном, шукачем пригод, словом, козаком, для якого самі далекі походи, труднощі й військові небезпеки були улюбленою забавою... який, не забудемо, ніколи не селився ніде й на старість вертався у свій малоросійський хутір, якщо не складав буйної голови в якій-небудь сутичці. Це інший бік малоросійського характеру, що примирює в собі ці дві крайнощі» [Див.: 4, с. 12].

Ментальні структури, що апелюють до такого сполучення, і одночасно героїчної самосвідомості народу, проявляються на рівні культурологічному, сприяючи більш плідній розробці української національної ідеї. Подій останнього часу також засвідчили зроблений великий поштовх у розумінні націєтворення, виробляють нові ментальні орієнтири та типи народного буття, що репрезентують становлення та самоусвідомлення нації.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що експліцитно закладені в самосвідомості людини тієї або іншої нації ментальнісні архетипи продовжують плідно впливати на збагачення панорами культур, визначаючи самотність у сучасному глобалізованому світі.

Список використаних джерел

1. Бердяєв М. О. Джерела й зміст російського комунізму. – М. : Наука, 1990. – 224 с.
2. Варипаєв О. М. Мандрівництво в східнослов'янській культурі / Автореф. канд. дис. ... канд. філос. наук. – Харків, 2000. – 18 с.
3. Михайлин І. Л. Достоевський і Шевченко. – Харків : МП «Видавець», 1994. – 66 с.
4. Батьківщинознавство. Росія за розповідями мандрівників і вченими дослідженнями. Навчальний посібник для учнів / Склад Д. Семенов. Том 2. Південний край. – М. : Видання книгопродавця Салаєва, 1879. – 311 с.
5. Ребет Лев. Теорія нації. – Львів : Державність, 1997. – 192 с.
6. Рильський Максим Петро Єршов. Горбоконик (переклад) / Поетичні переклади. Том п'ятий (вид. Максим Рильський. Твори у двадцяти томах). – Київ : Наукова думка, 1985. – 455 с.
7. Штепа Павло. Московство. – К. : Вид.-культурол. центр «Софія», 1995. – 332 с.